

βάρος και δικιά της δεσμά' από τό βάρος τῆς ὕλης και τῆς ἀ-
 νωνυμίας, "Αν τώρα ὁ ἱστορικός τῆς τέχνης σταθῆ στο ἀκρότα-
 το τοῦτο σημείο τῆς ἀρχαίας τέχνης, ὅπου τό ἀνθρώπινο χέ-
 ρι ἀγγίζει τό μάρμαρο, ὅπως ἀγγίζει τό χέρι τοῦ θεοῦ τόν
 πρωτόπλαστο και τοῦ δίνει ζωή και κίνηση, και στρέφῃ πίσω
 τά μάτια του, θά νοιώσῃ ὅλη τήν πορεία πού διαγράφει ἡ ἐξέ-
 λιξη τῆς ἀρχαίας τέχνης ὡς ἕνα προσκύνημα πρὸς τήν ἀρμονία
 και τήν αὐτάρκεια. "Όλοι οἱ προηγούμενοι καλλιτέχνες ξεκί-
 νησαν γιά νά προσκυνήσουν τήν ἀρμονία" κι ἄλλοι ἔμειναν κα-
 ταμεσῆς στο δρόμο κι ἄλλοι κατώρθωσαν νά πλησιάσουν περισ-
 σότερο πρὸς τή μορφή ἐκείνη. Οἱ μεγάλοι εἶδαν τή μορφή τῆς
 ἀρμονίας και τῆς αὐτάρκειας κατάματα και γι' αὐτό μπόρεσαν
νά τήν χάραξαν μέ τέτοια τελειότητα ἐπάνω στο μάρμαρο. Κά-
 θε προηγούμενη προσπάθεια ἔχει δική της ἀξία, λύει τό πρό-
 βλημα μέ τό δικό της τρόπο" ἀλλά τήν ἐσωτερική της ἀξιολό-
 γηση και τήν τελική της δικαίωση τήν βρίσκει μέσα στή κλα-
 σική μορφή. Ἐκεῖ μέσα συγχωνεύονται ὅλες οἱ προηγούμενες,
 γιὰτί ἀπ' ἐκεῖ μέσα φαίνεται καθαρά ποίος ἦταν ὁ πυρῆνας τῆς
 ἱστορικής διαδικασίας τῆς ἀρχαίας τέχνης" πῶς ἡ ἀρχαία προ-
 σωπικότητα ἤθελε νά ἰδῆ αἰσθητά τόν ἑαυτό της ἐπάνω στο μάρ-
 μαρο ὡς κάτι πού ἔχει ἀπόλυτη ἀρμονία και αὐτάρκεια, ἤθελε
 νάβρῃ ἀπόλυτη ἀνάπαυση στόν ἑαυτό της και νά μή ζητᾷ καμ-
 μιᾶ βοήθεια ἀπ' ἔξω.

Ὁ ἐρμηνευτικός αὐτός τρόπος τῆς ἱστορίας, τῆς ἱστορι-
 κῆς ζωῆς, εἶναι ἰδεοκρατικός. Παρακολουθεῖ ἀπό στάδιο σέ
 στάδιο τήν ἐξέλιξη τῆς ἰδέας, ὅπως λ.χ. στήν ἀρχαία τέχνη
 και στήν ἀρχαία ζωή γενικά τήν ἐξέλιξη τῆς ἰδέας τῆς ἀρμο-
 νίας και τῆς αὐτάρκειας. Κατά τόν ἐρμηνευτικόν αὐτόν τρόπο
 ὅλη ἡ ἱστορική διαδικασία γίνεται ἐδῶ γιά τά φανερωθῆ ἕνα
 θεμελιακό ἰδεοκρατικό στοιχεῖο, νά φανερωθῆ μιᾶ μορφή τοῦ

πνεύματος, μιά ζωή θεμελιωμένη στην ιδέα. "Έτσι δουλεύει ή ιστορία τῶν προβλημάτων πού παρακολουθεῖ τήν ιστορική ζωή ἀπό τή σκοπιά τῶν προβλημάτων, τῶν ιδεῶν πού πραγματώνονται μέσα της. Ὁ τρόπος ὅμως αὐτός τῆς ἐρμηνείας τῆς ιστορικής ζωῆς, ὅσο γόνιμος κι' ἄν εἶναι, δέν ἔχει ἀπόλυτο κῦρος. Ἔχει περιορισμένη σημασία, γιατί ή ιστορική ζωή δέν ὑπάρχει μονάχα μέ τήν ιδέα. Ἡ ιδέα δέν εἶναι τό μοναδικό στοιχεῖο τῆς ιστορίας.

"Ἄς περιορισθοῦμε πάλι στό παράδειγμα τῆς ἀρχαίας τέχνης γιά νά ἰδοῦμε, γιατί καί πῶς ὁ ἐρμηνευτικός αὐτός τρόπος τῆς ιστορικής ζωῆς ἔχει περιορισμένη μονάχα ἀξία. Ἡ ιδέα τῆς ἀρμονίας καί τῆς αὐτάρκειας τοῦ σώματος, πού φαίνεται ὅτι ρυθμίζει ὅλη τήν πορεία τῆς ἀρχαίας τέχνης, σχηματίζεται πρῶτα μέσα στό νοῦ τοῦ ιστορικοῦ τῆς τέχνης κατά τρόπο γενικό, ὡς ἀφηρημένη μορφή, ἄν καί ὁ σχηματισμός της προκύπτει ὕστερα ἀπό μακροχρόνια ἐπαφή πού ἔχει ὁ ιστορικός τῆς τέχνης μέ τά ἀρχαῖα καλλιτεχνήματα. Ἡ πρώτη σύλληψη τῆς ιδέας αὐτῆς μέσα στό νοῦ του εἶναι γενική, εἶναι ἀφηρημένη, δηλαδή ή ιδέα αὐτή ἔχει ἀρχικά καθολικό κῦρος. Αὐτός ἄλλως τε εἶναι ὁ χαρακτήρας τῆς ιδέας. Ἡ ιδέα εἶναι πάντα μιά γενική, ἀφηρημένη μορφή πού εἶναι δυνατόν νά ἰσχύσῃ παντοῦ, νάχη δύναμη πέρα ἀπό τόπο καί χρόνο. Ὡστε πρῖν ἀκόμα προχωρήσῃ ὁ ιστορικός τῆς τέχνης καί ζητήσῃ νά ἐπαληθεύσῃ ἐμπράγματα τήν ιδέα τῆς ἀρμονίας καί τῆς αὐτάρκειας, πρῖν ἀρχίσῃ τήν εἰδική ἐρευνά του, ή ιδέα ἔχει γενικό χαρακτήρα δηλαδή χωρίζεται ἀπό τή ζωή τοῦ ἀρχαίου καί ζῆ ὡς στοιχεῖο τοῦ νοῦ, ζῆ μέσα στό νοῦ τοῦ ιστορικοῦ τῆς τέχνης καί πηγάζει ἀπό ἓνα ὠρισμένο αἰσθητικό ἢ καί μεταφυσικό σύστημα αἰσθητικό, ἐφ' ὅσον πρόκειται νά ἐρμηνευθοῦν μ' αὐτό μονάχα τά ἔργα τῆς τέχνης, μεταφυσικό, ἐφ' ὅσον ή ἐρμηνευτική του

δύναμη είναι καθολική και δεν αφήνει τίποτε ανερμήνευτο, ούτε τη ζωή του σύμπαντος κόσμου. Το αισθητικό του σύστημα όριζει, ότι αισθητικό είναι εκείνο που έχει μέσα του απόλυτη αρμονία και αυτάρκεια και αναπαύεται στον εαυτό του. Το μεταφυσικό σύστημα του είδους αυτού όριζει ότι τέλειο είναι εκείνο που δεν δέχεται τίποτε απ' έξω, εκείνο που δεν δανείζεται από πουθενά δύναμη για να ζήσει, εκείνο που έχει απόλυτη αυτάρκεια. Έδώ όμως δεν μας ενδιαφέρει το μεταφυσικό σύστημα, αλλά το αισθητικό και τουτο μονάχα εφ' όσον διαπιστώνομε ότι η ιδέα της αρμονίας του σώματος κατάγεται απ' αυτό.

Της ιδέας ο χαρακτήρας είναι γενικός. Ως γενική μορφή σχηματίζεται λοιπόν η ιδέα της αρμονίας και της αυτάρκειας του σώματος μέσα στο νοῦ του ιστορικού της τέχνης. Και όσο περισσότερο αφηρημένη είναι η ιδέα αυτή, τόσο περισσότερο είμαστε υποχρεωμένοι να αμφιβάλωμε, αν έχει την ερμηνευτική δύναμη που απαιτείται για να παρουσιάση το νόημα των αρχαίων καλλιτεχνημάτων. Το αφηρημένο σχῆμα που θάχη στο νοῦ του ο ιστορικός της τέχνης, η ιδέα της αρμονίας και της αυτάρκειας, δεν θά συγκαταβάλῃ προς τά είδικά καλλιτεχνήματα, δεν θά ενσαρκώνεται μέσα στα συγκεκριμένα έργα της ιστορικής ζωῆς. Η ιστορική πραγματικότητα ἐξ ἄλλου, ἐπειδή έχει νόημα ὀλωσδιόλου συγκεκριμένο και μοναδικό, δεν θ' ἀνεβάλῃ προς τό γενικό σχῆμα παρά μέ τη βία, δηλαδή ἀφοῦ ἀποβάλλει τήν ιστορικότητα και τήν μοναδικότητά της, τόν πραγματικό της χαρακτήρα. Κάτι που ὑπάρχει ιστορικά έχει ὑπαρξη μοναδική, ὑπάρχει μία φορά στον κόσμο και δεν ξαναγεννιέται. Κάτι που έχει λογική ὄντότητα, ὅπως η ιδέα, ὑπάρχει ἐπίσης μία φορά, έχει ἕνα νόημα, ἀλλά τό νόημα τουτο είναι γενικό, δηλαδή δεν είναι δεμένο σέ ὠρισμένη ιστορική στιγμή, ούτε σέ

ώρισμένο ιστορικό τόπο. Ἡ μορφή τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης εἶναι κάτι ἱστορικό καὶ συνεπῶς ὑπάρχει κατὰ μοναδικό τρόπο. Τουναντίον ἡ ἰδέα τῆς ἀρμονίας τοῦ σώματος, ὅπως καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἰσότητος ἢ ἡ ἰδέα τῆς ταυτότητος, εἶναι μιὰ λογική ὄντοτητα καὶ εἶναι δυνατόν ὅλοι νά τίς σκεφθοῦν σέ κάθε τόπο καὶ σέ κάθε χρόνο, ἀρκεῖ νά εἶναι λογικοί. Ἡ λογικότητα ἔχει πάντα τόν χαρακτήρα τῆς μοναδικότητος. Ὅταν λοιπόν ζητᾷ κανεὶς νά ἐξηγήσῃ τὴν μοναδικότητα μὲ τὴ γενικότητα, τότε ἀνοίγεται μέσα στό νοῦ τοῦ μιὰ ἀντινομία, ἕνας ἀγεφύρωτος διχασμός, ὅπου τό γενικό θά προσπαθῇ νά καταπνίξῃ τό εἰδικό, ὅπου ἡ λογικότητα θά ἐπιδιώκῃ νά ἐρμηνεύσῃ τὴν ἱστορικότητα.

Ἡ ἀντινομία μεταξύ γενικοῦ καὶ εἰδικοῦ, μεταξύ γενικῆς μορφῆς γνωστικῆς καὶ εἰδικῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, εἶναι μιὰ ἀπό τίς θεμελιακές ἀντινομίες τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ἀληθινός ἱστορικός εἶναι ἐκεῖνος πού εἰδικεύει τόσο πολύ τὴν γενική μορφή, τὴν γενική ἔννοια, ὥστε νά φαίνεται πῶς διαχύνεται ἀβίαστα μέσα στά ἱστορικά φαινόμενα πού ἐξετάζει καὶ νά τ' ἀναγκάζῃ ν' ἀνοίγουν τὴν ἐσωτερικότητά των καὶ νά φανερώνουν τό νοήμά των. Ἀληθινός ἱστορικός εἶναι ἐκεῖνος πού ἔρχεται πρὸς τὰ ἱστορικά φαινόμενα μὲ ἀπόλυτη εὐλάβεια, χωρὶς καμμιά προκατάληψη θεωρητική, ἐκεῖνος πού κατορθώνει νά μετασχηματίζῃ τίς γενικές γνωστικές μορφές μὲ τίς ὁποῖες δουλεύει ὁ νοῦς του σέ διαισθητικές δυνάμεις πού ἀγγίζουν τὰ ἱστορικά φαινόμενα, τὰ ξυπνᾷ ἀπὸ τόν βαθύ ὕπνο τῆς ἱστορίας καὶ τὰ ἀνακαλοῦν ἀμέσως στή ζωή. Ὁ ἱστορικός λοιπόν τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἐφ' ὅσον γυρίζει στό νοῦ τοῦ τὴν ἰδέα ὡς γενικό σχῆμα, ὡς γενική μορφή πού δέν καταδέχεται νά συνταυτίσῃ τὴν τύχη τῆς μὲ τὰ ἱστορικά φαινόμενα, δέν μπορεῖ μὰ ἐρμηνεύσῃ τό ἀρχαῖο καλλιτέχνημα. Ἄν ἐπιχειρήσῃ

νά προσαρμογή τό ιστορικό έργο πρὸς τήν γενική ιδέα, τότε θά παραποιήση τήν σημασία του, θά νοθεύση τήν συγκεκριμένη γενική μορφή τῆς ἁρμονίας, πού ἔχει στό νοῦ του, μέσα στά ἀναρίθμητα έργα τῆς ἀρχαίας τέχνης, κι' ἂν εἰδικεύση, ὅσο γίνεται περισσότερο, τήν γενική μορφή καί τότε δέν θά μπορέση νά ἐξαντλήση τό νόημα τῆς ἀρχαίας τέχνης, θά ἰδῆ μονάχα μιὰ πλευρά καί θά παραγνωρίση ἄλλες ἐπίσης σημαντικές. Δέν χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀρχαία τέχνη προσδιορίζεται ἀπό τήν ἁρμονία καί τήν αὐτάρκεια· ἀλλά ἡ σημασία πού ἔχουν τά δύο αὐτά γνωρίσματα εἶναι ἐδῶ ὁλοσδιόλου εἰδική· Ἡ ἁρμονία καί αὐτάρκεια, ὅπως παρουσιάζονται μέσα στήν ἀρχαία τέχνη, δέν ἔχουν γενικό, λογικό χαρακτήρα, ἀλλά εἰδικό, ιστορικό. Ὡστε τότε μονάχα θά μπορέση ὁ ιστορικός τῆς τέχνης νά πλησιάσῃ τό νόημα πού ἔχουν αὐτά τά δύο γνωρίσματα τῆς ἀρχαίας τέχνης, ὅταν μετασχηματίσῃ τήν γενική ιδέα τῆς ἁρμονίας καί τῆς αὐτάρκειας, ἔτσι ὅπως ὀρίζει τό εἰδικό ιστορικό φαινόμενο πού ἔχει μπροστά του. Τότε ἀγγίζει κάπως μέ τή νόση του τό νόημα πού ἔχει ἡ ἀρχαία τέχνη, χωρίς βέβαια νά τό ἐξαντλή. Ἡ ιδέα τῆς ἁρμονίας καί τῆς αὐτάρκειας τοῦ σώματος, ὡς ὀργανικό θέλημα τῆς ἀρχαίας ζωῆς καί τῆς ἀρχαίας τέχνης, εἶναι κάτι πέρα καί πέρα συγκεκριμένο. Ἐνῶ ἡ ἴδια ιδέα, ὡς γενική μορφή πού μποροῦν ὅλοι νά τήν σκεφθοῦν, εἶναι κάτι ἀφηρημένο.

Γενικά λοιπόν μποροῦμε νά εἰποῦμε ὅτι ἡ ιδέα, ἐφ' ὅσον εἶναι ὀργανικό θέλημα τῆς ζωῆς, ἐφ' ὅσον εἶναι ἐσωτερική δύναμη τῆς ζωῆς, κινεῖ τήν ἱστορία, ρυθμίζει τήν κίνηση καί τήν ἐξέλιξη τῆς ἱστορικής ζωῆς θετικά; ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ ιδέα εἶναι ἀπλή, ἀφηρημένη πρόθεση, ἀπλό, ἀφηρημένο σχῆμα, κι' ἐρχέται ἀπ' ἔξω νά ἐπηρεάσῃ τή ζωή, τότε βιάζει τήν ἱστορία, τότε ἀσκεῖ βία ἐπάνω στήν ἱστορική ζωή ζητάει βία νά τήν προσαρ-

ιδίωσιν πρὸς τὸ ἀφηρημένον νόημά της. Ἐἴτε λοιπὸν ζητάει κανεὶς νὰ ἐρμηνεύσῃ, εἴτε ζητάει νὰ δημιουργήσῃ ἱστορίαν, ἐφ' ὅσον ἡ ἰδέα εἶναι ἀπλό, γενικὸ σχῆμα, οὔτε ἐρμηνεία ἀληθινή θὰ ἐπιτύχῃ οὔτε ἱστορικὴ ζωὴ θὰ δημιουργήσῃ. Γιατὶ τὸ γενικὸ θὰ καταδυναστεύῃ πάντα τὸ εἰδικόν, ἡ γενικὴ μορφή δὲν θὰ τὸν ἀφίνη οὔτε νὰ νοιώσῃ τίς πολλές εἰδικές μορφές πού πλουτίζουν τὴν ἱστορικὴν ζωὴν, οὔτε νὰ δημιουργήσῃ συγκεκριμένες μορφές ζωῆς πού χαρακτηρίζουν τὴν πραγματικὰ γόνιμη ἱστορικὴν ζωὴν. Ἡ θεωρία θὰ καταπνίγῃ ἐδῶ τὴν ζωὴν.

Ὅτι ἡ γενικὴ μορφή, ἡ ἀφηρημένη ἰδέα, δὲν εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ δημιουργήσῃ κανεὶς πραγματικὴν ἱστορίαν, γιὰ νὰ φθάσῃ σὲ πραγματικὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν δημιουργίαν, τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴν μίμησιν. Κι' ἐμεῖς οἱ νέοι Ἕλληνες ἔχομε πικρότατην πεῖρα ἀπὸ τὴν μίμησιν, γιὰτὶ ἂν δὲν ἔχωμε ἀνόμα γλῶσσαν ἐνιαῖαν πού ν' ἀποτελῇ συνέχεια ὀργανικὴν τῆς ψυχῆς μας, πού νὰ εἶναι τὸ κάρπισμα τῆς ψυχῆς μας, τοῦτο ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν πλάνην πού κυρίεψε κάποτε τοὺς ὀδηγοὺς τοῦ ἔθνους, πῶς κρέπει νὰ πᾶμε πίσω κι' ὄχι ἐμπρός, πῶς πρέπει νὰ μιμηθῶμε κι' ὄχι νὰ δημιουργήσωμε. Ἀλλὰ ἄς μὴν ἀφήσωμε τὸ παράδειγμα μας, τὴν ἀρχαία τέχνην, ἄς ἰδοῦμε ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ παράδειγμα, γιὰτὶ ἡ μίμησις δὲν εἶναι πραγματικὴ δημιουργία καὶ γιὰτὶ ἡ ἀφηρημένη ἰδέα δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ἡ ἱστορικὴ ζωὴ, νὰ προκύψῃ ἔργον ἀντικειμενικόν πού νάχη μέσα του ὅλην τὴν δύναμιν τῆς ἱστορικότητος. Ἄς πάρωμε ἕνα μεταγενέστερον καλλιτέχνην πού ζητάει νὰ μιμηθῇ τὴν ἀρχαία τέχνην. Ὁ καλλιτέχνης αὐτός ζητάει νὰ λύσῃ τὸ ἴδιον πρόβλημα πού ἔλυσε ἡ ἀρχαία τέχνη, ζητάει νὰ φανερώσῃ ἐπάνω στὸ μάρμαρον τὴν ἁρμονίαν καὶ τὴν αὐτάρκειαν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Γιὰ νὰ προχωρήσῃ στὴν πραγμάτωσιν τοῦ σκοποῦ του ὁ μεταγενέστερος καλλιτέχνης, γιὰ νὰ κινηθῇ τὸ χέρι του, πρέπει ὁ νοῦς

του νάχη άφομοιώσει τήν ιδέα τής άρμονίας καί τής αύτάρκειας τοῦ σώματος, πρέπει ὁ νοῦς του νάχη ένωθῆ μέ τήν γενική μορφή. Χωρίς αύτή τήν έπικοινωνία μέ τήν γενική μορφή τής αύτάρκειας καί τής άρμονίας τοῦ σώματος, εἶναι άδύνατο νά κινηθῆ μέ τό χέρι του, εἶναι άδύνατο νά χαράξῃ έπάνω στό μάρμαρο τή μορφή πού ζητάει. Κι' ὅσο περισσότερο ένώνεται ὁ νοῦς του μέ τήν ιδέα τής άρμονίας καί τής αύτάρκειας, τόσο καί πληρέστερο τυπικά θά γίνεται τό μίμημα, τόσο καί μεγαλύτερη άκρίβεια θάχη τό μίμημά του. Καί θάρθῃ μάλιστα στιγμή, πού τό μίμημα θάχη τήν ἴδια άκρίβεια πού ἔχει καί τό άρχαῖο πρότυπο. Θά ἔχη ὅμως καί τό συγκεκριμένο νόημα, θά ἔχη καί οὔσιαστικά τή σημασία, πού ἔχει τό πρότυπο, πού ἔχει τό άρχαῖο έργο τέχνης; "Οχι. Ἀπό τό μίμημα θά λείπη πάντα ἡ συγκεκριμένη ιστορική ζωή, θά λείπη ἡ πνοή πού κυβερνοῦσε τήν ψυχή τοῦ άρχαίου καλλιτέχνη. Ὁ έσωτερικός αἰσθητικός ανασασμός θά τοῦ λείπη, θά εἶναι κάτι πού δέν θά άναπνέῃ, θά εἶναι ψυχρό, χωρίς έκείνη τή θερμή, χωρίς έκείνη τήν έσωτερικότητα καί χωρίς έκείνη τήν εὔπροσηγορία πού ἔχει τό άρχαῖο έργο τέχνης, ένῶ θάχη άπόλυτη τυπική άκρίβεια.

Μέ άλλα λόγια ἡ άρχαία τέχνη δέν επιδιώκει μονάχα νά λύσει τό πρόβλημα τοῦτο τής αύτάρκειας καί τής άρμονίας τοῦ σώματος, δέν ρυθμίζεται αποκλειστικά από τήν άφηρημένη τούτη ιδέα. Ἐάν συνέβαινε τοῦτο, θάπρεπε καί τό μίμημα νά εἶναι τόσο άληθινό ὅσο καί τό πρότυπο, θάπρεπε καί τό μίμημα νάχη τόση ζωή μέσα του ὅση ἔχει τό άρχαῖο έργο. Πραγματικά ὅμως λείπει ἡ οὔσιαστική σχέση μέ τά άρχαῖα καλλιτεχνήματα· τό μίμημα δέν διαποτίζεται από τοῦς χυμούς τοῦ άρχαίου πνεύματος. Τό μίμημα εἶναι ἡ έφαρμογή μιᾶς γενικῆς ιδέας, ένῶ τό άρχαῖο καλλιτέχνημα οὔτε μιᾶ γενική ιδέα καρυστάνει εὔ-

τε είναι ή είδική έπαλήθευση μιās γενικής ιδέας, αλλά ένα αὐτοκυβέρνητο καὶ αὐθυπόστατο ἐνέργημα μέσα στον συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο, δημιουργημένο από ένα συγκεκριμένο ιστορικό λαό. Τό ἀρχαῖο καλλιτέχνημα είναι καρπός μιās ζωῆς καὶ μιὰ ὠρισμένη ἀπάντηση στό χάος, είναι γέννημα ενός ὠρισμένου τοπέλου, ενός ὠρισμένου λαοῦ κι' ενός ὠρισμένου πόνου. Είναι κάτι πέρα καὶ πέρα μοναδικό. Για νά γίνει δέν ἐφαρμόσθηκε ἀπλῶς μιὰ γενική ιδέα; αλλά συνεργάσθηκε ή ιδέα μέ τήν ζωή, τήν ὠρισμένη ζωή, καὶ μέ τήν ὠρισμένη παράδοση. Για νά γίνει τό ἀρχαῖο καλλιτέχνημα ἐπόνεσε ένας ὁλόκληρος λαός, πού ἔζησε μιὰ φορά στον κόσμο καὶ πού εἶχε μιὰ ὠρισμένη παράδοση ἀποκλειστικά δική του. Ὡστε τό ιστορικό ἔργο είναι ὀργανικό θρέμμα τῆς ζωῆς, τῆς παραδόσεως καὶ τῶν ιδεῶν ενός λαοῦ. Οἱ δημιουργοί τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων ζοῦν μέσα σέ μιὰ ὠρισμένη, ἀπτή παράδοση. Ἡ παράδοση αὐτή είναι τό ιδιαίτερο γνώρισμα πού προσαπαιτεῖται, ἐκτός ἀπό τήν ιδέα, για νά δημιουργηθῆ τό ἀρχαῖο καλλιτέχνημα.

9. Ἡ παράδοση

Ἡ παράδοση ὅμως, ἀντίθετα πρὸς τήν ιδέα πού είναι κάτι γενικό, είναι κάτι πέρα χάος πέρα είδικό, ὑπάρχει, ὅπως ὁ λαός πού τήν τρέφει, μιὰ φορά στον κόσμο. Παράδοση είναι μιὰ συγκεκριμένη μορφή ζωῆς λαϊκῆς, θρησκευτικῆς, πνευματικῆς, πολιτικῆς, ἐθνικῆς, ἠθικῆς καὶ οἰκονομικῆς. Καὶ ή οἰκονομική ζωή είναι συνυφασμένη ἀπόλυτα μέ τήν παράδοση. Γι' αὐτό κάθε λαός ἔχει δική του οἰκονομική ζωή, ἔχει δικούς τους οἰκονομικούς τρόπους. Ἡ πραγματική ιστορική ἐρμηνεία είναι ἐκείνη πού δέν ἀποχωρίζει τήν οἰκονομική ζωή ενός λαοῦ ἀπὸ τίς ἄλλες μορφές τῆς ζωῆς του, αλλά ἐκείνη πού τήν συναρτᾷ ἀπόλυτα μέ ὅλη τήν ἄλλη ζωή τοῦ λαοῦ. Παράδοση είναι ένας

ώρισμένος τρόπος ζωής που υπάρχει μιά φορά στον κόσμο. Ο λαός, που κρατάει τήν παράδοση, είναι ή πρώτη πηγή τής δημιουργίας. Αμα ό λαός σβύνει καί ή παράδοση. Ο λαός έχει έκφράσει τήν άτομικότητά του στήν παράδοση. Τό πρόσωπο του λαού είναι μέσα στή παράδοση. Η παράδοση, αν καί είναι κάτι απόλυτα σταθερό μέσα στήν ιστορία ενός λαού, όμως έχει μιά ιστορική εξέλιξη, ωριμάζει κι'αυτή, όπως ωριμάζει ό λαός που τήν τρέφει. Η παράδοση είναι ριζωμένη μέσα σ'ένα μύθο πρωταρχικό που αποτελεί τήν πνευματική καί ήθική προΐκα που δίνει ή μοΐρα σέ κάθε λαό. Έτσι ή παράδοση των αρχαίων Ελλήνων υπάρχει ως μύθος που συμβολίζει τήν ίδια τήν μοΐρα του λαού. Η παράδοση δουλεύεται, γίνεται έσωτερική, εξιδανικεύεται. Η παράδοση έχει περιεχόμενο ανεξάντλητο που επιδέχεται άπεριόριστη διαμόρφωση. Είναι ένας άμύθητος θησαυρός πνευματικός που ανήκει αποκλειστικά στον ώρισμένο λαό που τήν κατέχει. Από τήν παράδοση, που είναι ή ώργανωμένη ζωτικότητα ενός λαού, πηγάζει ή τέχνη.

Χωρίς παράδοση δέν υπάρχει τέχνη. Χωρίς τον αρχαίο μύθο, έτσι όπως παρουσιάζεται στον Όμηρο καί πριν από τον Όμηρο, δέν θά υπήρχε ή αρχαία έλληνική τέχνη. Στον Όμηρο οί μορφές τής παραδόσεως είναι οί θεοί, τά γαλήνια εκείνα πλάσματα τής ποιητικής καί θρησκευτικής φαντασίας ενός άκμαίου λαού. Οί μορφές αυτές οί θεΐες, οί όλύμπιες, σιγά - σιγά μέ τήν έσωτερίκευση, τήν ήθική καί πνευματική του αρχαίου ελληνικού λαού, γίνονται άνθρωπινες. Οί μορφές αυτές δέχονται σιγά - σιγά καθαρά ανθρώπινο περιεχόμενο, γεμίζουν μέ τήν ανθρώπινη φρόνηση. Οί μορφές οί όμηρικές γεμίζουν μέ τό καθαρά ανθρώπινο που τό παρουσιάζει ή αρχαία κλασσική τέχνη. Η καθαρή ιδέα του ανθρώπου συνυφάνεται έδω μέ τήν αρχική παράδοση, μέ τον μύθο, καί σιγά - σιγά τον

έξανθρωπίζει. Τό καθαρά ανθρώπινο, πού φανερώνεται στα ἔργα τοῦ Πραξιτέλη καί τοῦ Φειδία, ἔχει μεταστοιχειώσει καί μεταουσιώσει ὄλως διόλου τήν πανάρχαια παράδοση, τήν ἔχει ἐξανθρωπίζει. Ἡ τέχνη ἡ ἀληθινή ἐξανθρωπίζει τήν παράδοση ἑνός λαοῦ πού ἀρχικά εἶναι ὑπερανθρώπινη. Ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο ὠριμάζει, φωτίζει ὅλους τοὺς πανάρχαιους μύθους πού ἔχει σχηματίσει ἕνας λαός. Ὁ ἠθικός καί πνευματικός πολιτισμός κάθε λαοῦ μετασχηματίζει τό πανάρχαιο μυθικό ὑλικό πού ἔχει κάθε λαός στήν ψυχή του. Ὅσο πλουσιώτερο εἶναι τό μυθικό τοῦτο ὑλικό, ὅσο πλουσιώτερος εἶναι ὁ μῦθος πού συνοδεύει τήν ψυχή κάθε λαοῦ, τόσο δυνατώτερος εἶναι ὁ λαός, τόσο πνευματικώτερος μπορεῖ νά γίνῃ. Ὁ μῦθος εἶναι τό πρῶτο καί παντοδύναμο πνευματικό καί ἠθικό ἔργο τῆς ψυχῆς κάθε λαοῦ. Ὁ μῦθος εἶναι τόσο δυνατός, ὥστε εἶναι ἀνατάλυτος. Ὁ μῦθος καταλύεται μονάχα μέ τό θάνατο τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ πού τόν ἐπλασε. Ἡ ἱστορία κάθε λαοῦ δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά πνευματικός καί ἠθικός ἐξανθρωπισμός τοῦ μύθου. Ἡ ἱστορική ζωή κάθε λαοῦ φανερώνει πῶς ἕνας λαός κατώρθωσε νά δώσῃ καθαρά ἀνθρώπινη μορφή στοὺς ἀρχικά ὑπερανθρώπινους μύθους πού ἐσχημάτισε ἡ ποιητική του καί θρησκευτική του φαντασία. Χωρίς τήν ὕλη αὐτή τοῦ μύθου, πού γίνεταί παράδοση, κι' ὕστερα σιγά - σιγά μορφή συγκεκριμένη τῆς πνευματικῆς καί ἠθικῆς ζωῆς ἑνός λαοῦ, δέν ὑπάρχει ἱστορική ζωή.

Ὡστε γιά νά ὑπάρξῃ ζωή ἀπαιτεῖται, ἐκτός ἀπό τήν ἰδέα, ἐκτός ἀπό τό γενικά ἀνθρώπινο, καί κάτι πέρα καί πέρα εἰδικό, ἡ παράδοση. Καί γιά νά ξαναγυρίσωμε στό παράδειγμά μας, χωρίς τήν ἀρχαία παράδοση εἶναι ἀκατανόητη ἡ ἀρχαία τέχνη. Γι' αὐτό τό μέλημα εἶναι τόσο ψυχρό καί τόσο ἀνούσιο, γιάτι εἶναι ἔξω ἀπό τήν ἀρχαία παράδοση. Τό ἱστορικό ἔργο

πού λέγεται αρχαία ελληνική τέχνη είναι γέννημα ενός συγκεκριμένου λαού που είχε μία ώριμη παράδοση. Η ιδέα της αρμονίας και της αὐταρκειᾶς τοῦ σώματος είναι λοιπόν ἐδῶ ἀπόλυτα συνυφασμένη μετὴν ἀρχαία παράδοση. Η ἰδέα ἐξιδακνικεύει ἐδῶ μιὰ ὀριμένη παράδοση, ἐξάνθρωπύζει ἕνα ὀριμένο μῦθο. Ἡ ἰδέα μοναχῆ της δέν μπορεῖ νά γεννήσῃ τό ἱστορικό ἔργο. Ἀπαιτεῖται καί ἡ παράδοση καί ὁ συγκεκριμένος λαός. Καί τά τρία τοῦτα στοιχεῖα εἶναι ἰσοδύναμα γιά τήν δημιουργία ἔργου ἱστορικοῦ.

10. Ἡ ζωή.

Ὡστε γιά κάθε πραγματική ἱστορική δημιουργία, γιά κάθε πραγματικό ἱστορικό φαινόμενο, ἀπαιτοῦνται τρία θεμελιακά στοιχεῖα, ἡ ἰδέα, ἡ παράδοση καί ἡ ζωή. Ἡ ἰδέα ἔχει δύναμη ἱστορική ἅμα εἶναι ἐσωτερικά δοσμένη, ἅμα εἶναι ὀργανικό νόημα τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, ἅμα ὑπάρχει ὡς προβολή τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ καί δημιουργεῖ τήν ἐσωτερική ἀνησυχία τῆς ζωῆς. Τότε ἡ ἰδέα κινεῖ τή ζωή, τότε κινεῖ τήν ἱστορία. Στήν ἀρχαία ζωή ἡ ἰδέα τῆς ἀρμονίας καί τῆς αὐταρκειᾶς εἶναι τό πραγματικό κίνητρο, εἶναι ἐσωτερικό πρόβλημα τῆς ὅλης ἀρχαίας ζωῆς, τῆς καλλιτεχνικῆς, τῆς πολιτικῆς, τῆς ἠθικῆς, τῆς ἐπιστημονικῆς, τῆς φιλοσοφικῆς. Ἡ ἰδέα τούτη εἶναι ὀργανική μέσα σ' ὄλο τόν ἀρχαῖο κόσμο. Καί ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἰδέα αὐτή ἔχασε τήν ὀργανικότητα της ἀρχίζει καί ὁ ἀρχαῖος κόσμος νά καταρρέῃ.

Δεύτερο θεμελιακό στοιχεῖο τῆς πραγματικῆς ἱστορικῆς δημιουργίας εἶναι ἡ παράδοση, ἔτσι ὅπως τήν παρουσιάσαμε πρίν. Ἡ παράδοση εἶναι μιὰ ὀριμένη μορφή ζωῆς, πνευματικῆς, ἠθικῆς καί ὑλικῆς, πού εἶναι ριζωμένη ἀρχικά μέσα σ' ἕνα πανάρχαιο καί παντοδύναμο μῦθο. Τρίτο θεμελιακό στοιχεῖο τῆς

ιστορικής ζωής, ισοδύναμο μέ τά δυό προηγούμενα, είναι ή Ίδια ή ζωή, πού πρέπει νά είναι ώργανωμένη ως λαός για νά μπορέη νά γίνει ιστορική. 'Ο λαός είναι ώργανωμένη ζωή πού τά γεννάει καί τά βαστάζει όλα. Είναι ή δυναμική ύπόσταση πού κρατάει μέσα του καί τήν παράδοση καί τήν ιδέα. 'Αλλά καί ή ιδέα καί ή παράδοση δίνουν ένότητα στό λαό, τοῦ δημιουργοῦν ένιαία συνείδηση. 'Η παράδοση καί ή ιδέα σχηματίζουν τή ζωή σέ λαό. Γιατί ή ζωή, χωρίς αὐτά τά δυό στοιχεία, είναι ήθικά καί πνευματικά άσυγκέντρωτη, είναι κάτι άδιάφορο, κάτι πού δέν έχει ένότητα, είναι ένα άταχτο πλήθος από άτομα, από φυσικές δυνάμεις πού συγκρούονται άναμεταξύ των.

'Από τήν ώργανωμένη ζωή, από τό λαό, πού ύπάρχει πάντα σέ ώρισμένο τόπο καί χρόνο, έκπορεύεται ή προσωπικότητα. 'Η προσωπικότητα πλάθει, ρυθμίζει καί κατευθύνει τελειωτικά τή ζωή ενός λαοῦ. Μέ τήν προσωπικότητα φανερώνεται συγκεντρωμένη άπόλυτα ή ήθική καί ή πνευματική δύναμη πού έχει ένας λαός. 'Η προσωπικότητα φανερώνει τό μυστικό πού κρύβει μέσα του ένας λαός, ανασύρει στήν έπιφάνεια όλη τή δύναμη πού κρύβεται κάτω στόν πυθμένα τής ψυχής τοῦ λαοῦ. 'Η προσωπικότητα εκμαιεύει όλα τά προβλήματα πού άνησχοῦν ένα λαό καί δημιουργεί τό ύφος τοῦ λόγου, τής τέχνης άλλα καί όλης τής ζωής τοῦ λαοῦ. 'Αλλά όπως ο λαός είναι κάτι πού δέν αναλύεται πέρα καί πέρα λογικά, όπως ο λαός είναι λογικά ανεξήγητος, όπως ή ζωή ή συγκεντρωμένη στή μορφή τοῦ λαοῦ είναι λογικά ανερμήνευτη, έτσι καί ή ζωή ή συγκεντρωμένη στή μορφή τής προσωπικότητας είναι λογικά άπαρακολούθητη, είναι κατά βάθος άπρόσιτη στό λογικό. 'Εκεῖνο πού έρμηνεύεται καί από τό λαό καί από τήν προσωπικότητα είναι τά αντικείμενικά έργα' εκείνο πού είναι προ-

σιτό, στό λογικό εἶναι τό ιστορικό ἔργο καί τοῦτο ὡς ἕναση-
 μεῖο. Ἐνῶ ἐκεῖνο πού εἶναι ἡ πηγή τοῦ ἔργου τοῦ ιστορικοῦ,
 ὁ λαός καί ἡ προσωπικότητα, εἶναι ἀσύλληπτο μέ τό λογικό.
 Ἐκεῖνο πού ὑπάρχει πίσω ἀπό τά ἔργα, ἐκεῖνο ποῦ κινεῖται
 καί ζῆ, κι' ἀνησυχεῖ καί πάσχει, ἐκεῖνο πού ἀγγίζει τήν αἰ-
 ωνιότητα, ἡ ζωή ἡ ἴδια, πού ὑπάρχει ὡς πρόσωπο, εἴτε λαός εἴ-
 ναι εἴτε ἄτομο, μένει πέρα ἀπό κάθε λογική σύλληψη, εἶναι
 τόσο εἰδικό καί τόσο ἀπόλυτα συγκεκριμένο, πού δέν μπορεῖ νά
 τό ἀγγίξῃ κανένα λογικό σχῆμα. Μέ τό λογικό μας παρακολου-
 θοῦμε τή ζωή ἑνός λαοῦ ἀπό τότε πού ὑπάρχει ἀντικειμενικά,
 πού φανερώνεται σέ ιστορικά ἔργα ὡς τήν στιγμή πού παύεινά
 δημιουργεῖ ἀντικειμενικά ἔργα, ὡς τήν στιγμή πού σβύνει. Πα-
 ρακολουθοῦμε τίς ἐκδηλώσεις ὅλες καί τοῦ λαοῦ καί τῆς προ-
 σωπικότητας, ἀλλά δέν μποροῦμε ποτέ ν' ἀγγίξωμε μέ τό λογικό
 μας ἐκείνη τή πηγή ὅπουθε πηγάζουν τά ιστορικά ἔργα, τήν ἴ-
 δια τή ρίζα τῆς ζωῆς. Ἡ ζωή ἡ ἴδια εἶναι κάτι ἄρρητο, εἶναι
 μιᾶ ἄλογη πραγματικότητα πού συλλαμβάνεται μονάχα ἀπό τά
 ἔργα τῆς, μονάχα ἀπό τήν ἀντικειμενική τῆς μορφή κι' ἔκφραση.
 Γι' αὐτό ποτέ ἡ ιστορική ζωή δέν συλλαμβάνεται μέ λογικά σχή-
 ματα, ποτέ ἡ ιστορική ζωή δέν ἐρμηνεύεται μέ γενικά σχήμα-
 τα. Τά γενικά σχήματα εἶναι ἀπλᾶ βοηθήματα καί ἀξίζουν κά-
 τι μονάχα γιά κεῖνον πού ζῆ τί εἶναι ἱστορία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ἡ φιλοσοφία καί τό πνεῦμα τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ.

1. Ἡ τροπή τῶν καιρῶν.

Συστήματα καί νοήματα, πού στέγαζαν ὡς χθές τή ζωή τῶν
 ἀνθρώπων, σωριάζονται, ὅλη ἡ πνευματική συναστρία τῆς ζωῆς

ἔχει μετακινηθῆ καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς μας μένουν δίχως πνευματικὴ στέγη. Καί ἡ ἐποχὴ ἀνάστερη φαίνεται νὰ μὴν μπορῆ οὔτε τὰ καινούργια ἄστρα πού θά ἀνατείλουνε νὰ μαντέψῃ, οὔτε τὴν τάξη καὶ τὴν ἁρμονία τους νὰ σχεδιάσῃ γιὰ νὰ κατορθώσῃ μέσα σ' αὐτὴν νὰ βρῆ τὴ θέση της, νὰ μετρήσῃ τὴν ἀξία καὶ τὸ εἶναι της. Κι' ἐκεῖνο, ἀκόμα πού ἔχουνε κρατήσῃ μέσα τους κάποιο πνευματικὸ στερέωμα ἔχουνε ὥρες πού θά'θελαν, ὅπως σὲ ἀνάλογη ἐποχῇ τὸν περασμένο αἰῶνα ἕνας μέγας ποιητής, "ν' ἀφήσουν τὸν αἰῶνα στὴν τύχη του καὶ νὰ γυρίσουν στὸ ἄδυτο τοῦ πνεύματος".

Μέ τὴν ἔλλειψη τούτῃ τοῦ πνευματικοῦ στερεώματος ἡ ζωὴ δέν χάνει μονάχα τὴν ἀσφάλειά της, ἀλλὰ γεμίζει μ' ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὸ σκοπὸ της. Βουβὴ ἀσάφεια ἀπλώθηκε γύρωθ' ἐξ αὐτῆς. Τ' ἀλλότρια πνεύματα εἰσβάλλουν κι' ἀνοίγουν πόλεμο μέ τὰ αὐτοχθονικά. Κι' ἐνῶ φαίνεται ὅτι ἕνας ἰδεολογικὸς κατακλυσμὸς πλημμυρίζει τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι δύσκολο νὰ ὑπῆρξε ἄλλη ἐποχὴ μέ τόση πνευματικὴ γύμνια καὶ ψυχικὴ ἀλητεία. Δυναμισμὸς μαζὶ καὶ δαιμονισμὸς ἀνάμιξαν τόσο τὸ κακό μέ τὸ καλό, τὴ βία μέ τὴ νοσταλγία γιὰ τὴν ἐλευθερία, πού ὁ κοινὸς ἄνθρωπος, ἐνῶ κατασπάζεται τὴ βία, νομίζει πὼς γεύεται τὸν καρπὸ τῆς ἐλευθερίας. Πολλές δυνάμεις πού ἡ ζωὴ, ὅταν εἶναι ἰσορροπημένη, τίς κρατᾷ στὸν "Ἄδη τοῦ ὑποσυνιδήτου, λυτρώνονται θαρρεῖς ἀπὸ τὴ σκιώδη ὄντότητά τους, γίνονται δαιμονικά, εἰσβάλλουν στὴ ζωὴ καὶ γκρεμίζουν εἰδῶλα μαζὶ καὶ θεοὺς τῆς χθελιγῆς ἐποχῆς. Τὰ παλαιὰ βιώματα τῶν ἀνθρώπων, σταθερὰ καταστατικά βάθρα τῆς ζωῆς των, τὰ κάλυφαν ἄλλα, ἀδυσώπητα, ἀπαίσια φάσματα, πού γεννοῦν καινούργια, αἱματοστάλαχτα γιὰ τὴν ὥρα βιώματα, μυνήματα κάποιας ἄλλης ἐποχῆς.

Ὅσο βαθιὰ ὅμως κι' ἂν χαράζωνται μέσα στὴν ψυχὴ τὰ βιώ-

ματα τούτα, εἶναι φυσικό νά μήν ἔχουν οἱ ἄνθρωποι ἀκόμα τή δύναμη μήτε νά τά ζήσουν σ' ὅλη τή σκληρότητά των καί στήν ἀκολουθία τῶν συνεπειῶν των, μήτε νά τά μεταβάλουν· σιγά σιγά μέσα τους σέ νοήματα, νά τά φέρουν δηλαδή ἥρεμα ἀπέναντί τους καί νά τά δέσουν μέ τό νοῦ τους, γιά νά μήν κυκλοφοροῦν ἀδέσποτα κι' ἐπικίνδυνα μέσα στόν ὀρίζοντα τῆς ψυχῆς τους. Κι' εἶναι τόσο πολύπαθη ἡ ἐποχή, πού καί πλούσια ἀκόμα πνεύματα μέ τό σάστισμα νά χάνουν τά κλειδιά τῶν πνευματικῶν θησαυρῶν καί νά μοιάζουν κι' αὐτά μέ ὀλότελα φτωχοῦς πού πρέπει νά διακονέφουν γιά νά ζήσουν.

Τό παρόν ὄχι μόνο χωρίζεται ριζικά ἀπό τό παρελθόν, ἀλλά τοῦ ρίχνει καί ἀνίλεα βλέμματα, γιάτι πιστεύει, πώς τό παρελθόν ἔχει τό μεγάλο μέρος τῆς εὐθύνης γιά τά γινόμενα. Ταυτόχρονα ὅμως τό παρόν νοιώθει βαθιά, ὅτι ἡ ἱστορία δέν κρίνεται μέ ἠθικολογικά κριτήρια καί δίχως δισταγμό θέτει τόν ἑαυτό του ὡς ἀναγκαιότητα, πού αὐτή καί μόνη μέλλει νά γίνῃ ἀρχή γιά ὅλα τ' ἄλλα. Ἕνα ἀναπόφευκτο δίλημμα ὅμως ἀνοίγεται μέσα στούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς καί ὁ φθόγγος του εἶναι σαφής: ἢ θά τά δοκιμάσωμε ὅλα μέσα εἰς τό πῦρ τοῦ παρόντος τά ἔργα τῶν πατέρων μας, τήν πνευματική τους κληρονομιά καί τόν ἑαυτό μας μαζί, ἢ ἀλλιῶς δέν θά μπορέσωμε νά ζήσωμε μαζί τους. Νά περάσωμε τό ποτάμι δίχως νά παρασυρθῆ ἡ πνευματική μας περιουσία καί δίχως νά βρεθοῦμε στήν ἀπέναντι ὄχθη ὀλότελα γυμνοί, τοῦτο εἶναι ἕνα ἀπό τά χρέη πού μᾶς βάζει ἡ κρίσιμη ὥρα. Ἀπό τ' ἄλλο μέρος ὅμως μόνον ὅ,τι ἀνθέξῃ στήν ἀδυσώπητη δοκιμασία τοῦ πυρός, δηλαδή τό γόνιμο, θά ἐπιζήσῃ.

Ἐπάρχουν λαοί πού ζοῦν δίχως τήν ἀνάγκη ν' ἀναθεωροῦν ἀδιάνοπα τή ζωή τους καί μ' ἀναπροσαρμόζουν τό ἔχειν τους. Ὅμως ἐδῶ στήν Ἑλλάδα, πανάρχαια μήτρα πολιτισμῶν καί πνευ-

μάτων, σταυροδρομί τῶν ἰδεῶν καί τῶν ἠπειρῶν, ἡ δοκιμασία εἶναι καί ἀναγκαία καί ἀναπόφευκτη. Δέν εἴμαστε, ὅπως ἄλλοι, ἀπόμερα ἀπό τό ἐργαστήρι τῆς ἱστορίας, οὔτε δίχως πνευματικότητα γιά νά περιμένωμε τό "αὐτός ἔφα" τῶν ἄλλων. Καί δίχως τόν ἀναγκασμό τοῦ πολέμου, θά εἴμαστε ὑποχρεωμένοι τῆ μεγάλη κληρονομιά, ἠθική, πολιτική καί πνευματική, πού παραλάβαμε ἀπό τήν ἱστορία μας, νά τήν δοκιμάσωμε ἐπάνω στά ἀδυσώπητα αἰτήματα τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς, ἂν θέλωμε νά μείνωμε ζωντανοί καί σύντεχνοι τῆς ἱστορικῆς δημιουργίας. Μόνον ἔτσι θά μπορέσωμε νά βροῦμε ξανά τή σχέση μας μέ τό παρελθόν, μέ τή γονιμότητά του, καί ν' ἀνοίξωμε πάλι ὠφέλιμο διάλογο μαζί του. Τί θά πέση καί τί θά μείνη ὀρθιο, τοῦτο δέν θά τό ἀποφασίσῃ ἡ σύγχυση, ἀλλά ἡ ἀνάγκη τοῦ ἱστορικά δοκιμασμένου λαοῦ μας, αὐτοῦ πού μέ τόση ἐγκαρτέφηση ἀντιμετωπίζει τήν ὑπαρξή καί τή δικαίωσή της.

Ἡ ἱστορική πορεία ενός λαοῦ καί ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας ποτέ δέν γίνεται νά λάβῃ δρόμο ἀντίθετο ἀπό τήν ἐσωτερική ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς. Ἀνεπίστροφη καθώς εἶναι ἡ ἱστορία, ὅταν τήν συνοδεύῃ ὁ πόνος καί τό αἶμα τῶν γενεῶν, εἶναι ἀναγκαίότητα μαζί καί ἐλευθερία. "Ἀτομα καί λαούς δοκιμάζει ἡ σκληρότατη κρίση τῆς ἐποχῆς. Κανείς δέ μένει σήμερα ἔξω ἀπό τή μοῖρα τῆς ἱστορίας. "Ἄλλοτε ἦταν δυνατή ἡ φυγή καί ὁ ρωμαντισμός πρὸς τό παρελθόν. Σήμερα αἰσθάνονται τόσο ἐντονα οἱ ἄνθρωποι τήν ὠθηση πού τούς δίνει ἡ ἱστορική στιγμή νά μετακινηθοῦν ἀπό τήν παλιά τους θέση, πού, ἂν δέν ἐνεργήσουν μόνοι τους, τούς παρασύρει ἡ φορά τῶν πραγμάτων. Ἡ ζωή ἀπό ἀγωνιστική ἔγινε ταυτόχρονα καί ἀγωνιώδης. Ἡ ἠρεμία, ἡ μακαριότητα καί ὁ φαιακισμός, πού καί στόν περασμένο αἰῶνα ἦτανε πιά ἐξάλρεση, ὅλα αὐτά ἀνήκουν εἰς τό παρελθόν, γιατί τό παρόν τά κατατρέχει δίχως ἔλεος.